

GİBTÜ İslami Araştırmalar Dergisi

e-ISSN: 3062-0317

Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2025 (Haziran/June)

GISTU Journal of Islamic Studies

مجلة الدراسات الإسلامية

Fıkḥî Hükümlere Etkisi Bakımından Şâz Kiraatlerin Değerlendirilmesi*

Evaluation of Shādh Qirā'āts in Terms of Their Effect on Fiqh Rules

Emrah Keskin

Doktora Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
PhD Student, Van Yüzüncü Yıl University, Institute of Social Sciences, Department of Basic Islamic Sciences

Van/Türkiye

emrahkeskin65@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-2075-7192>

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 14 Aralık 2024

Kabul Tarihi: 2 Şubat 2025

Yayın Tarihi: 30 Haziran 2025

Article Information

Article Type: Research Article

Date Received: 14 December 2024

Date Accepted: 2 February 2025

Date Published: 30 June 2025

Atıf/Citation: Keskin, Emrah. "Fıkḥî Hükümlere Etkisi Bakımından Şâz Kiraatlerin Değerlendirilmesi". *GİBTÜ İslami Araştırmalar Dergisi* 6/1 (Haziran 2025), 35-52. DOI: 10.56477/gibtuislamad.1601442

Değerlendirme: Çift Taraflı Kör Hakemlik

Hakem Sayısı: İki İç Hakem-İki Dış Hakem

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması ve Fon Desteği Beyanı: Etik kurallara uyulduğu, yazar(lar)ın herhangi bir çıkar çatışmasının bulunmadığı ve herhangi bir dış fon almadıkları beyan edilmiştir.

İntihal: Tespit edilmemiştir. (intihal.net).

Lisans: Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır.

Yayıncı: Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi.

* Bu çalışma, "Kıraat İlmi Bağlamında Şâz Kiraatlerin Özellikleri ve İmamları" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

Review: Double-blind

Reviewers: Two Internal - Two External

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Conflict of Interest and Funding Statement: It is declared that ethical rules have been complied with, the author(s) have no conflict of interest, and no external funding was received.

Plagiarism: No plagiarism detected. (intihal.net).

License: This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Published by: Gaziantep Islam Science and Technology University.

* This article is based on the master's thesis titled "The Characteristics and Scholars of Shādh Qirā'āt in the Context of the Science of Qirā'āt".

Öz

Şâz kiraatler, kiraat ilmi içerisinde asırlardır önemini koruyup bu ilme birçok yönde kaynaklık etmektedir. Bu ilimle âlimler, şâz kiraatlerin yanlış algısını bertaraf etmek için belirli zamanlarda ele alınan konulardandır. Bu çalışmalar neticesinde şâz kiraatlerin birçok ilimle münasebeti görülmüştür. Bu ilimlerden biri olan İslâm hukûku, şâz kiraatlerden birçok konuda hükmün açığa kavuşturulması için başvurulmuş bir ilim olmuştur. Bu bağlamda kiraat farklılıkları anlam üzerinde birçok etkiye sahip olmuştur. Özellikle fıkıhî manada kapalı kalan ve anlaşılması güç olan âyetler, sahih bir şekilde sonraki dönemlere intikal eden kanallar vasıtasıyla hükümlerin anlaşılmasına yardımcı olmuştur. Çalışmamızda yukarıda belirtildiği şekilde kiraatlerin fıkıhî hükümlere etkisi ve manaya kazandırmış olduğu açıklayıcı katkı öncelikli hedef edinmiştir. Çalışmamızda, tahlil metodu takip edilerek Kur'an-ı Kerim'in bazı âyetlerinin özelinde konunun anlaşılması hedeflenmiştir. Asıl konumuz olan şâz kiraatlerin fıkıhî meselelere etki ve katkının anlaşılması için ön bilgi olarak kiraat ilminin tarihi ve şâz kiraatlerle ilgili genel bilgilere değinilmiştir. Ayrıca kavramsal çerçeve irdelenip bulguların anlaşılması öncelenmiştir. Çalışma, sahih kiraatler dışında kalan dört şâz kiraat imamı baz alınarak konunun dağıtılmamasına dikkat edilmiştir. Bu bağlamda, özellikle akademik çalışmalarda böylesi geniş bir konuya sadece bir alt başlık altında değinilmiştir. Bundan dolayı konu okuyucunun dikkatlerini çekmediğinden fıkıhî hükümlerle ilgili müstakil bir çalışma gerekli görülmüştür. Yapılan bu çalışmanın kiraat alanına katkı sunması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kiraat, Şâz, İslam Hukuku, Fıkıh, Hüküm

Abstract

Shâdh qirâ'ât has maintained its importance in the science of qirâ'ât for centuries and has been a source for this science in many ways. Scholars have worked intensively on the subject in every century in order to eliminate the misperception of Shâdh qirâ'ât. As a result of these studies, it has been seen that there is a relationship between Shâdh qirâ'âts and many sciences. Islamic jurisprudence, which is one of these sciences, has been a science that has been applied to clarify many issues from Shâdh qirâ'ât. In this context, qirâ'ât differences have had many effects on meaning. In particular, the verses that were obscure and difficult to understand in the jurisprudential sense helped to understand the provisions through the channels that were transmitted to the later periods in an authentic way. In our study, as mentioned above, its effect on the jurisprudential rulings and its explanatory contribution to the meaning is the primary goal. In our study, the method of analysis is followed to understand the subject in the specific context of some verses of the Holy Qur'an. In order to understand the impact and contribution to jurisprudential issues, which is our main subject, the history of the science of qirâ'ât and general information about the Shâdh qirâ'âts were mentioned as preliminary information. In addition, the conceptual framework is examined and understanding the findings is prioritized. The study is based on the four Shâdh qirâ'ât imâms other than the sahih qirâ'âts, and attention has been paid not to distract from the subject. In this context, especially in academic studies, such a broad topic has been addressed only under a subtitle. Therefore, since the subject has not attracted the attention of the reader, a separate study on the jurisprudential rulings has been deemed necessary. This study is expected to contribute to the field of Qirâ'ât.

Keywords: Qirâ'ât, Shâdh, Islamic Law, Fiqh, Verdict

Giriş

Kıraat ilmi, Kur'ân ilimleri içerisinde üzerinde titizlikle durulması gereken konuların başında yer almaktadır. Çünkü bu ilim Kur'ân'ın sahih bir şekilde okunmasını temin etmenin yanında anlaşılması için tefsir ilmine kaynaklık etmekte ve manaların yanlış anlaşılmasının önüne geçmektedir. Tefsir dışında da kıraatler, Arap dili ve fıkıh gibi ilimlerin anlaşılmasına da belirli noktalara katkı sağlamaktadır.

İslâmiyet'in özellikle Mekke'nin fethinden sonra farklı toplumlarla karşılaşması sonucu yeni dillerin etkileşimi neticesinde ayetlerin anlaşılmasında güçlükler yaşanmıştır. Bu güçlüklerin önüne geçmek için dönemin alimleri tarafından farklı yöntemler denenmiştir. Hz. Ebubekir (ö. 12/634) döneminde yazılan ve üçüncü Halife olan Hz. Osman (ö. 34/656) döneminde de çoğaltılan Kur'an-ı Kerim, farklı bölgelere birer sahabe ile gönderilmiştir. Böylece bu sahabeler sayesinde farklı birçok bölgede Kur'an eğitimi yaygınlaşmış ve sistemli bir hal almıştır. Tabiîn dönemi diye de adlandıracağımız bu asırda, kıraat farklılıkları iyice belirginleşmiş ve kıraat imamlarının senetleri de bu dönemde oluşmaya başlamıştır.¹ İstinsahtan sonra kıraat ilminin tedvini başlamış olup birçok imam bu konuya öncülük etmiştir. İbn Mücâhid (ö. 324/936) ve İbnü'l-Cezeri (ö. 833/1429)'nin taksimatlarına göre bu imamlar; Mekke'den imam İbn Kesîr (ö. 120/738) Medine'den Nâfi' el-Leysî (ö. 169/785) ve Ebû Ca'fer (ö. 130/747), Basra'dan Ebû Amr (ö. 154/771) ve Ya'kûb el-Hadramî (ö. 205/821), Şam'dan İbn Âmir (ö. 118/736), Kûfe'den ise; İmam Âsım ebin-Necûd (ö. 127/745) Hamza b. Habib (ö. 156/773) el-Kisâî (ö.189/805) ve Halef'ul-Âşir (ö. 229/844)'dir.²

Bu bağlamda kıraat ilmi umumî anlamda; Kur'ân-ı Kerim'in okunuşu ile alakalı özellikleri, Kur'ân'ın telaffuzunda meydana gelen anlaşmazlıkları ve meydana gelen bu anlaşmazlıkların senedlerini ihtiva etmektedir.³ Söz konusu olan bu ilmin amaçlarından bir tanesi; Kur'an-ı Kerim'i, Hz. Muhammed (s.a.s)'in sahabelere naklettiği şekliyle sonraki Müslümanlara aktarma hususunda orijinalini muhafaza etmektir.⁴ Bununla beraber kıraat ilminin birçok faydası vardır. Örneğin: bazı durumlarda harekesinde farklılık olan kıraatler, âyetlerin değişik yorumlarında farklı ahkamların ortaya çıkmasına neden

¹ Mehmet Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü* (İstanbul: Hacıveyiszade ilim ve kültür vakfı, 2019) 55.

² Ebû Bekir Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a fi'l-Kıraat* (Kahire: Darü'l-Maârif, 1972), 10-50; Ebû'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kıraati'l-Aşr* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), 1/112/200; Ahmed b. Muhammed Dimyâtî el-Bennâ, thk. Şabân Muhammed İsmail, *İthâfu fudalâi'l-beşer bi'l-Kıraati'l-erbaate aşer*, (Beyrut: A'lemu'l-Kutub, 1428), 1/20-65.

³ Şihâbüddîn Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim el-Makdisî Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-Veçz* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 141; Dimyâtî, *İthaf*, 1/5.

⁴ Dimyâtî, *İthaf*, 1/67; Mehmet Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, 40.

olabilir. ⁵ وَأَرْجُلُكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ hükmündeki وَأَرْجُلُكُمْ kelimesinde *lâm* harfinin mansûb okunması ayakların yıkanmasına işaret etmektedir. Bu bağlamda âyeti kerimede zikredilen *ercul* kelimesi, *eydi* kelimesine atfedilmiş olup aynı kelime içerisindeki *lâm* harfinin de kesralı okunması abdest almada ayakların yıkanmasına değil de onların mesh edilmesine işaret etmektedir.⁶

Kıraatlerin ortaya çıkışı yedi harf meselesi ile bağlantılıdır. İslâm dininin Araplar dışındaki coğrafyaya yayılmasıyla birlikte diğer İslâmî ilimlerde meydana geldiği gibi kıraat ilminde de konsensüs sağlama noktasında zorluklar görülmüştür. Bu zorluklar içerisinde; birbirine benzeyen harflerin nokta içermemesi, harflerin mahreç ile sıfatlarında güçlüklerin ortaya çıkması ve dilsel farklılıklarının olması gibi birçok sebep sayılmaktadır. Farklı okumalardaki ilk ciddi çeşitlilik İslamiyet'in Medine yıllarının ortalarında meydana gelmiştir. Özellikle İslâmiyet'i benimseyen farklı kesimlerin çıkmasıyla beraber telaffuzlarda zorluklar meydana gelmiş ve büyük sıkıntıların hasıl olduğu o zaman diliminde Kur'an-ı Kerim'in en mükemmel şekilde öğretiminin yapılması ve öğrenilmesi için Allah'ın Hz. Peygamber (s.a.s)'e bildirilmesi ile ümmete kolaylık olması için yedi harf ruhsatı verilmiştir. İslâm âleminin çoğalmasıyla birlikte bu ruhsat neticesinde Müslümanlar okuma hususunda ciddi kolaylıklar yaşamışlardır. Bu bağlamda nesilden nesile sahabe-den başlayarak öğretici ve öğrenci ilişkisi şeklinde kıraat ilmi yayılmıştır.⁷ Bu bağlamda yedi harfin ne olduğu meselesi asırlardır tartışılmakta olup yedi harften neyin kast edildiği ile ilgili birçok görüş ortaya atılmıştır. Konuyu uzatmamak adına âlimlerin çoğunluğunun şu görüşte olduğu söylenebilir: yedi harfin kesretten kinaye olduğu yani birden fazla okuyuşun olmasıdır. Yedi sayısı ile kast edilenin ise gerek Kur'an'da gerekse hadis ve Arap dilinde bu sayı ile çokluk belirtmek için kullanıldığıdır.⁸

Toplumların ihtiyaçlarının farklılaşması ve günden güne artan meseleler karşısında çözüm üretmeye çalışan başta müfessirler ve fakihler olmak üzere birçok alim Kur'an'ın kıraatlerinden faydalanmışlardır. Farklı vecihlerle konuya yaklaşan âlimler, Hz. Muhammed (s.a.s)'in rahle-i tedrisinden ge-

⁵ el-Maide 5/6.

⁶ Muhammed b. İbn Cerir et-Taberî, thk. Abdullah b. Adül-Muhsin et-Türki, *Câmiu'l Beyan a'n Te'vili Ayi'l Kur'an* (Kahire: Daru'l-Hicr, 2001.), 6/ 152-158.

⁷ Abdurrahman Çetin, *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat Yayınları, 2013), 199.

⁸ İbn'ül-Cezerî, *en-Neşr*, 1/ 27-28; Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, 105.

⁹ Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir Kastallanî, *Letâifü'l-İşârât li Fünûni'l-Kıraat* (Medine: Merkezü'd-Dirâsâtî'l-Kur' âniyye, 2013), 1/183; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, thk. Şu'ayb el-Arnâvût, *Siyer-i 'Alami'n-Nübela* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1985), 4/565; Süleyman Uludağ, *Hasan Basrî*, DİA 16 (1197), 291-293; Abdülhamit Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi* (Bursa: Emin Yayınları, 2014), 144.

¹⁰ ez-Zehabî, *Siyer-i 'Alami'n-Nübela*, 1/322,323; Abdülfettah el-Kâdî, *el-Kıraatü's-Şazze ve Tevcihuha min luğati'l-Arab* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1981), 14; Mehmet Suat Mertoğlu, *Yezîdi*, DİA 34 (2013), 523-524.

çen sahabenin uygulamalarından istifade etmişlerdir. Bu bağlamda, sahih okuyuşlar dışında kalan fakat öne çıkan sahabeden gelen okuyuşları âlimler göz ardı etmemişlerdir. Müdrec okuyuş diyebileceğimiz bu okuyuşlar, sahabenin kapalı kalan âyetlerin yanına veya içerisine konunun anlaşılması için yazmış oldukları kelime veya cümlelerdir. Konumuzun başlığından da anlaşılacağı üzere bu şâz okuyuşlar, Müslümanların uygulamalarına yardımcı olmak üzere fıkıh alanındaki bazı meselelerde zuhur eden kapalılıkları gidermesine yardımcı olmuşlardır.

Yukarıda değindiğimiz sahih okuyuşlar dışında kalan meşhûr şâz kıraat imamları ise; Basra'dan mutasavvuf ve zâhid Hasan el-Basrî (ö. 110/728)⁹, el-Yezîdî (ö. 202/817)¹⁰, Mekke'den İbn Muhaysın (ö. 123/741)¹¹ ve Kûfe'den de kıraat âlimliği dışında muhaddis kimliği ile de tanınan A'meş (148/765)¹²'tir. Bu imamlar okuyuşları sahih, fakat belli şartlarda senette tek kaldıkları veya diğer şartlar yerine gelmedikleri için okuyuşları şâz kalmıştır. Fakat bu imamların kıraatleri, âlimler tarafından tefsir ve fıkıh gibi alanlarda değerlendirilmiştir. Özellikle Hasan-ı Basrî gibi döneminin önde gelen âliminin şâz olarak nitelendirilmesi birçok araştırmacının dikkatini çekmiş ve kendisi ile ilgili müstakil çalışmalar yapılmıştır. Bu imamların kıraat farklılıklarının bu denli tefsir ve fıkıh başta olmak üzere dini ilimlere yardımcı olması onların değerini daha da arttırmıştır.

Bu çalışmada, başlıca kaynaklardan uzaklaşmamak adına şâz kıraatlerle ilgili klasik eserlere öncelik verilmiştir. Yararlanılan eserlerin bazıları şunlardır: İbn Cinnî (ö. 392/1002)'nin *el-Muhteseb fi Tebyini Vucûhi Şevâzzi'l-Kıraati ve'l İzâhi minhâ*, Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1267)'nin *el-Mürşidü'l-veciz*, Kastallânî (ö. 923/1517)'nin *Letâifü'l-İşârât Li Fünûni'l-Kıraat* ve Dimyâtî el-Bennâ (ö. 1117/1702)'nin *İthâfu Fudalai'l-beşer bi'l-Kıraati'l-erbaate așer*. Günümüzde bu alanla ilgili gerek Arap dünyasında gerek ülkemizde birçok çalışma yapılmıştır. Yapılan çalışmalar ise şu şekildedir: Abdül Fettâh el-Kâdi'nin *el-Kıraatü's-Şâzze ve Tevcîhuhâ min luğati'l-Arâb*, İdrîs Hamid Muhammed'in *el-Kıraatü's-Şâzze Âhkâmûhâ veÂsârûhâ*, el-Mes'ul'un *el-Kıraatü's-Şâzze Davâbituhâ ve'l-İhticâcu biha fi'l-Fıkh ve'l-Arabiyye*, İrfan Çakıcı'nın *Şaz Kiraatler ve Tefsire Etkisi*, Mehmet Dağ'ın *Kıraat İlminde Şâz Kavramı* İrfan Çakıcı'nın, *Şâz Kiraatlar ve Tefsire Etkisi*, Muharrem Önder'in *Şâz Kiraatler ve İslam Hukuku Açısından Değeri* ve Hacı

¹¹ Ebû'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed İbn'ül-Cezerî, thk. G. Bergstraesser, *Gayetü'n-Nihâye fi tabakâti'l-kurrâ* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1402), 2/167; Kastallânî, *Letâifü'l-İşârât* 1/92; el-Kâdi, *el-Kıraatü's-Şâzze* 11,12; Tayyar Altıkulaç, *İbn Muhaysın*, DİA 20 (1999), 214-215; Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi* 143.

¹² ez-Zehabî, *Siyer-i 'A'lamî'n-Nübela*, 6/226-228; İbn'ül-Cezerî, *Gayetü'n-Nihâye*, 2/286; Mücteba Uğur, *A'meş*, DİA 3 (1991), 54.

Önen'in Kıraatlerin Fıkḥî Hükümlere Etkisi eserleri bu konu hakkında öne çıkan eserlerdir.

Çalışmada fıkḥla ilişkisinin anlaşılması için şâz kıraatlerin genel özellikleri verilmesi konunun anlaşılmasına katkı vereceği düşünülmektedir. Kısacası, amacımız konu bir bütünlük arz ettiğinden dolayı kopukluk yaşanmaması adına şâz kıraatin kelime ve sözlük anlamının yanı sıra belli dönem ve alimlerin şâz kıraat tanımlarına değinilmiştir. Daha şâz kıraatlerin hüküm istinbatında delil sayılabilmesi için dört büyük mezhep imamın görüşlerine de yer verilmiştir. Son olarak ise, asıl konumuz bu kıraatlerin fıkḥî meselelere etkisi zengin örnek bütünlüğü içerisinde yani Kur'an'ın başından sonuna kadar tertipli bir şekilde konuyla bağlantılı ayetler okuyucuya sunulacaktır. Konunun başlığı şâz kıraatlerin fıkḥî meselelere kazandırmış olduğu anlamları içerdiğinden dolayı bir nebze de olsa sonraki çalışmalara kaynaklık edeceği düşünülmektedir.

1. Şâz Kıraatlerin Mahiyeti

Yukarıda da değinildiği üzere şâz kıraatler; sahih bir senetle Hz. Peygamber (s.a.s) (s.a.s)'e ulaşması, Hz. Osman'ın çoğalttığı herhangi bir Mushaf'a muvafık olması ve Arap dil ve gramerine bir vecih ile de olsa uygun olması şartlarından birisini veya daha fazlasını kendisinde barındırmayan ve güvenilirliği kesin olmayan kıraatlerdir. Fakat şâz kıraatler, birçok ilme ışık tutması ve ayetlerdeki kapalılığı gidermesi sebebiyle âlimler tarafından sürekli üzerinde çalışılmıştır.

1.1. Sözlük Anlamı

Şâz kelimesi, şezze شذ fiilinin ism-i fail sigasından çıkmış olup "cemaatten ayrılmak, yalnız kalmak, nadir olmak, kural ve kaide dışı olmak"¹³ gibi birçok manaya gelmektedir. Özellikle Arap toplumunun farklı kesimleri bu kelimeyi birbirinden farklı manalarda kullanmışlardır. Mesela; "bir kimsenin bir topluluğa muhalefet etmesi, topluluk dışı tavırlarda bulunması ve bir kişinin toplumun veya kavminin bulunduğu yerde bulunmaması"¹⁴ gibi değişik manalarda kullanmışlardır.

1.2. Terim Anlamı

Şâz kelimesinin terim anlamı, üzerinde tartışmaların ve anlamlandırmaların en yoğun yaşandığı kavramlardan biridir. Bu nedenle kavram üzerinde

¹³ Muhammed b. Mülkrim İbn Manzûr *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru's-S'ad, 2010), 4/2219 شذ md.

¹⁴ Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-Vecîz*, 181; İrfan Çakıcı, *Şâz Kıraatler ve Tefsire Etkisi* (Konya: Gece Yayınları, 2018), 161.

farklı dönemlerde birçok âlimce yorumlar yapılmıştır.¹⁵ Şâz kavramının anlamına dair öne çıkan tanımlar şu şekildedir:

Taberî'nin şâz tanımı: "Senedi sahih, gramere uygun düşen ama Hz. Osman'ın mushafına aykırı olan kiraatlerdir. Taberî (ö. 310/923)'ye göre resmi mushaf önceliklidir."¹⁶

İbn Mücâhid'in şâz tanımı: "Müellif, sadece yedi kiraat ile imamlarını sahih ve bunların haricindeki her okuyuşu şâz okuyuş olarak değerlendirmektedir. Aynı şekilde Sahih kiraatin içerisinde olup ta meşhûr üç kiraat imamının kiraatini de şâz olarak değerlendirmektedir."¹⁷

İbn Cinnî'nin şâz tanımı: İbn Cinnî'nin şâz tanımı da tıpkı İbn Mücâhid'in şâz tanımıyla benzerlik arz etmektedir ki İbn Cinnî şöyle der: "İbn Mücâhid'in eserindeki taksimatta yer alan yedi imamın kiraatleri sahih, geriye kalan her türlü okuyuş ta şâz kategorisinde değerlendirilir. Bunun yanı sıra İbn Cinnî senet kısmına öncelik verdiği için kiraatin senedi sahih olursa İbn Mücâhid'e göre ne olursa olsun o kiraat sahih kategorisinde değerlendirilir."¹⁸

İbnü'l-Cezerî'nin şâz tanımı: Cezerî, iki farklı şâz tanımı yapmaktadır. İlk tanımını Hz. Osman'ın çoğalttığı mushafları ön plana alarak şu şekilde yapmaktadır: "Kiraatin, senet zinciri sahih ve Arapçaya uygunluğu olsa dahi istisna edilen mushaflara uygunluğu yoksa bu kırâat şâz kiraattir. Bu kiraatler ise Abdullah ibn Mes'ud (ö 32/ 652), Ebû'd-Derdâ ibn Kays el-Hazrecî (ö. 32/ 652) ve başka âlimlerin, ekstra okumaları ve bir kelimenin veya bir harfin hemcinsiyle değiştirilmesi sonucu vuku bulan okumalarıdır."¹⁹ Âlimimiz konu hakkındaki diğer tanımını ise; sahih kiraatleri merkeze alarak yapmıştır. İkinci tanımı da şudur: "imamlardan tevatür ve şöhret derecesine ulaşmamış fakat Kur'ân olarak nakli yapılan okumaları şâz olarak değerlendirmektedir."²⁰

Suyûtî'nin şâz tanımı: Müellifin taksimatına göre kiraatler üç kısımdır: birinci kısım, "kuvvetli kiraatler olup İbn Mücâhid'in taksimindeki yedi mütevâtir kiraatlerdir." İkinci kısım, orta kuvvetli kiraatler olup yedi kırâte eklenen meşhûr kiraatlere ek olarak günümüzde şâz adını kiraatlerdir. Üçüncü kısım ise zayıf kiraatlerdir."²¹ Yani kısaca Suyûtî'nin şâz tanımı şöyledir:

¹⁵ Abdullah Sawas - Salih Salih Hawre Salim, *İhtilâfu 'l-rabi Esmâi Fî Kiraatî 'Ubeyd b. 'Emir ve İbn Kesrî*, Batman Akademi 2 (Ocak 2025), 271-292.

¹⁶ et-Taberî, *Câmiu'l Beyan a'n Te'vili Ayi'l-Kur'an*, 5/326.

¹⁷ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 49; İbn'ül-Cezerî, *en-Nesr*, 1/36.

¹⁸ Ebû'l Feth Osman İbni Cinnî, thk. Ali Necdi Nasîf ve Abdulfettah İsmail Selebî, *el-Muhtesab fî tebyîni vucûhi Şevâzî'l-Kirâati ve'l-izâhi minhâ*, (İstanbul: Sezgin Neşriyat, 1986), 1/33.

¹⁹ Ebû'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed İbn'ül-Cezerî, *Müncidü'l-Mükriîn ve Mürşidü't-Tâlibîn* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1400), 140.

²⁰ İbn'ül-Cezerî, *Müncidü'l-Mükriîn*, 99.

²¹ Mehmet Dağ, "Kırâat İlminde Şâz Kavramı", Marife Yayınları 57-110 (Güz 2007), 80.

“Senet şartları itibariyle sahih olmayan her bir kıraat şâz kabul edilip, senedi sahih olsa dahi istinsah edilen mushaflara ve Arapçaya uygun olmayan veya Müslümanların kabul edeceği şekilde meşhûr olmayan her kıraat âhâd kıraattir.”²²

Yukarıda klasik dönem âlimlerinden kıraat alanında ihtisas sahibi olan âlimlerin benzer veya zıt görüşleri aktarılmıştır. Gerek Arap toplumunda gerekse ülkemizde modern dönem âlimleri de bu konuda birçok görüş serdetmişlerdir. Onların görüşleri de bu şekilde ya benzerlik ya da zıtlık içermektedir. Dolayısıyla konu hakkında yukarıda da görüldüğü üzere fikir ayrılıkları çok olup konu özelinde tartışmalar devam etmektedir.

1.3. Şâz Kiraatlerin Ortaya Çıkması ve Gelişim Süreci

Rasulullah (s.a.s) her yıl, Ramazan-ı şerifte Kur'an-ı Kerimi arz ve semâ usulüyle Cebrail Aleyhisselam'a okumuştur. Bu iki durum olan arz ve semâ, Hz. Muhammed (s.a.s)'in vefatından hemen önce ki o da son ramazan ayı içerisinde iki kez vuku bulmuştur. Bu da sahih kıraatlerin belirlenmesi noktasında büyük bir ehemmiyet oluşturmaktaydı.²³

Kıraatlerin tasniflerinin yapılmadığı zamanda Müslümanlar içerisinde yedi harf ruhsatı sebebiyle okuma noktasında büyük zorluklar yaşanmamıştır. Okumalarla ilgili zorlukların en fazla olduğu, bilhassa üçüncü Halife Hz. Osman zamanında artmaya başlamış olup bu zamanda İslâm âleminin toprakları çok büyümüş ve değişik gruplar İslam dinini benimsemişlerdir. Kur'an-ı Kerim'e hizmet veren okuyucular, gittikleri yerlerde ilk zamanlarda zorluklara rast gelmişlerse de sonraki zamanlarda tesadüf etmemişlerdir.²⁴

Özellikle İslamiyet'i yeni kabul eden kabilelerde başta Kur'ân'ı Kerim'in nokta ve harekeleri ihtiva etmemesi gibi nedenler ihtilafların büyümesine yol açmıştır. Bu ihtilaflar neticesinde Kur'ân, Kureyş lehçesi esas alınarak istinsah edilmiştir. Yedi kopyası alınan bu mushaflar, pilot bölgelere bir öğretici vasıtası ile yollanmıştır. Hz. Osman'ın yapmış olduğu bu tatbikat birçok aykırılığı bertaraf etmiş ve yedi kopya haricindeki okuyuşlar da yok edilmiştir. Bu uygulama ile beraber sahih kıraatlerin şartları da belirlenmiş olup bu mushafların haricindeki bütün okuyuşlar ise şâz kategorisinde değerlendirilmiştir.²⁵

²² Ebû'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr es-Suyûtî, thk. Mustafa Dîb Buğra, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an* (Beyrut: Daru İbn Kesir, 1993), 1/ 102, 103.

²³ Muhammed b. İsmâil Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh el-Kütübü's-Sitte ve Şürûhûha* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), *Fezâ'ilü'l-Kur'ân*, 7.

²⁴ Abdurrahman Çetin, *Kıraatların Tefsire Etkisi* (İstanbul: Ensar Neşriyat Yayınları, 2020), 419.

²⁵ Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1417), 1/ 330.

1.4. Şâz Kiraatlerin Önem ve Faydaları

Şâz kiraatler, sahih kiraatlere ek olarak tefsir, fıkıh, Arap dili ve şer'i hükümlerin çıkarılması hususunda başvurulacak ilmî kaynaklardan sayılmaktadır. Aşağıda şâz kiraatlerin önem ve faydalarına değinilecektir.

1.4.1. Şâz kiraatlerin önemi

Şâz kiraatlerin önemini kısaca şöyle açıklayabiliriz:

Şâz kiraatler, bazen mütevâtir kiraatlerin ifade edemediği başka manaları da ifade edebilmektedir. Müfessirler, kitaplarında mütevâtir kiraatlere yer verdikleri gibi şâz kiraatlere de yer vermişlerdir. Şâz kiraatler, tefsir ve şer'i hükümlerde kullanıldığı gibi Arap dil kuralları için de kullanılmıştır. Şâz kiraatler, bazen sahih kiraatlerde istenilen manayı açıklamış bazen de fıkıhta birçok hükmü beyan etmede büyük tesire sahip olmuştur.²⁶

1.4.2. Şâz kiraatlerin faydaları

Şâz kiraatler; Allah Teâlâ'nın, kitabını nasıl muhafaza ettiğinin açık delilidir. Çünkü Kur'ân'ın sahih okuyuşları içerdiği, şâz ve diğer merdûd olarak nakledilen kiraat çeşitlerini içermediği ve bunların birbirinden ayrıldığını göstermektedir.²⁷ Şâz kiraatler, bazen mana bakımından sahih kiraatleri tamamlarlar. Örneğin; ²⁸ لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنْفُسِكُمْ kelimesindeki fa harfi sahih kiraate göre merfu' şeklinde okunmuş manası da "sizin türünüzden" olmuştur.²⁹ Şâz kiraate göre أَنْفُسِكُمْ enfesikum şeklinde fa harfi mansûb olarak okunmuş anlamı da "soy cihetinden en şerefliniz" olmuştur. Her iki okuyuşta da Hz. Peygamber (s.a.s) hakkında anlam ortaya çıkmaktadır.³⁰ Bazen de sahih kiraatte varid olan mananın bilinmeyen cihetini de beyan edebilir. كَالْعَيْنِ ³¹ الْمُنْفُوشِ ifadesi sahih kiraatte bu şekilde okunmakta olup şâz kiraatte كَالصَّوْفِ (yün gibi) tabiri ile telaffuz edilmiş ve "îhn" ifadesini açıklığa kavuşturmuştur.³²

1.5. Şâz Kiraat İmamları

Bu imamlar, on dörtlü sistemin sonunda yer alan dört şahıs olup isimleri ve râvileri şu şekildedir:

²⁶ İdris Hamid Muhammed, *el-Kirâatü's-şâzze Âhkâmûhâ ve Âsâruhâ* (Riyad, 2003), 5,6; Muharrem Önder, "Şâz Kiraatler ve İslam Hukuku Açısından Değeri", İ.H.A.D 13 (2009), 171-173.

²⁷ ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, I, 146..

²⁸ et-Tevbe 9/128.

²⁹ Abdullah Savas, *Mekânetu'l-İhticâc Fî 'İlmu'l-Kiraat* (Beyrut, Mektebetu'l-Dâru'l-Fecr 2023), 118,119.

³⁰ İbni Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/ 306,307.

³¹ el-Kâria 101/5.

³² ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, 1/ 147-149.

- a. İmam İbn Muhaysın, Mekke ekolünün kıraat imamıdır.³³ Kendisinden kıraatini rivayet eden râvilerinin isimleri şöyledir: el-Bezzî³⁴ ve İbn Şenebûz el-Bağdâdî (ö. 328/939).³⁵
- b. İmam el-Yezîdî el-Adevî Basra ekolünün kıraat imamıdır.³⁶ Kendisinden kıraatini rivayet eden râvilerinin isimleri şöyledir: Süleyman b. el-Hâkem (ö. 235/850)³⁷ ve Ahmed b. Ferâh (ö. 303/916).³⁸
- c. İmam Hasan el-Basrî, Basra ekolünün kıraat imamıdır.³⁹ Kendisinden kıraatini rivayet eden râvilerinin isimleri şöyledir: Şûcâ (ö. 190/806)⁴⁰ ve ed-Dûrî (ö. 248/862)⁴¹
- d. İmam el-Â'meş el-Esedî, Kûfe ekolünün kıraat imamıdır.⁴² Kendisinden kıraatini rivayet eden râvilerinin isimleri şöyledir: el-Muttavvî'î (ö. 371/982)⁴³ ve Şenebûzî (ö. 388/998).⁴⁴

2. Şâz Kiraatlerin Hükümü

Aşağıda asıl konumuz olan şâz kiraatlerin fıkıhî hükümlere etkisi ve şâz kiraatlerin delil olma konusunda dört büyük mezhep imamın şartlarına yer verilecektir.

2.1. Fıkıh Âlimlerine Göre Hüküm Çıkarmada Şâz Kiraat Şartları

Bu konuyla amel edilmesini reddetmeyen mezhep âlimleri, belli başlı şartları öne sürmüşlerdir.⁴⁵ Bu şartlar, mezhep imamları tarafından şu şekilde beyan edilmiştir:

2.1.1. Hanefî Mezhebi

Son dönem fıkıh bilginleri, bir kıraatle amel edebilmek için o kıraatin meşhûr olması ve dolayısıyla âhâd bir yolla intikal etmemesi gerektiği fikrini savunmuşlardır. Hanefî bilginleri, Ubeyy b. Ka'b'ın kıraatinde geçen ramazan orucunun *art arda* tutulma görüşünü kabul etmemektedirler. Fakat İbn Mes'ud'un kıraatindeki orucu *art arda* tutma görüşünü tasdik etmişlerdir.⁴⁶ Hanefî fukahasının önemli fakihlerinden Neseî (ö. 710/ 1310) şöyle der: "bu

³³ İbn'ül-Cezerî, *Gayetü'n-Nihâye*, 2-167.

³⁴ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 1/ 92.

³⁵ İbn'ül-Cezerî, *Gayetü'n-Nihâye*, 2/ 52,53.

³⁶ Mehmet Suat Mertoğlu, "Yezîdî", 523-524.

³⁷ İbn'ül-Cezerî, *Gayetü'n-Nihâye*, 1/ 183.

³⁸ ez-Zehebî, *Siyer-i 'A'lami'n-Nübelâ*, 14/ 163.

³⁹ Süleyman Uludağ, "Hasan-ı Basrî", 291-293.

⁴⁰ Kastallânî, *Letâifü'l-İşârât*, 1/ 91.

⁴¹ İbn'ül-Cezerî, *en-Neşr*, 1/ 107-110; İbn'ül-Cezerî, *Gayetü'n-Nihâye*, 1/ 332, 333.

⁴² ez-Zehebî, *Siyer-i 'A'lami'n-Nübelâ*, 6/ 226.

⁴³ İbn'ül-Cezerî, *Gayetü'n-Nihâye*, 1/ 195; ez-Zehebî, *Siyer-i 'A'lami'n-Nübelâ*, 16/ 260.

⁴⁴ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ'i'l-kibâr âle't-tabakât ve a'sâr* (İstanbul: TDV İSAM Yayınları, 1995), 1/ 333.

⁴⁵ Önder, "Şâz Kiraatler ve İslam Hukuku Açısından Değeri", 188.

⁴⁶ Ebû Bekr Alâuddin Kâsânî, *Bedâ'ü's-Sanâi' fî Tertîbi's-Şerâi'i* (Beyrut, 1982), 5/ 111,112.

görüş sebebiyle ramazan ayında tutulamayıp ta daha sonrasında kazası ile ifa edilecek orucun kazasında *art arda* tutmak şartı öne sürülmemiştir. Bu şart öne sürüldüğü takdirde haber-i vahid ile Kur'an-ı Kerim'e eklemeler yapmaya neden olur. Bunun aksine Abdullah b. Mes'ud'un okuyuşu bu çeşit bir okuyuş olmadığından ötürü onun ilavesi kabul edilmiştir."⁴⁷

2.1.2. Şâfiî Mezhebi

Şâfiî bilginleri; şâz okuyuşu nakleden imamın, kendisinin Kur'an-ı Kerim olarak tilavet etmesini ya da Hz. Peygamber (s.a.s)'den işitmiş olmasını zorunlu kılmışlardır.⁴⁸ Şâfiî bilginlerinden Zerkeşî (ö. 794/1392), bu sözü kuvvetlendirmek için iki ayrı âlime atfen şu ifadeleri kullanmıştır: "Maverdi (ö. 450/1058)'ye göre, şâz kıraatini okuyan kişi eğer onu Kur'an-ı Kerim'den bir cüz kabul etmiş veya Hz. Peygamber (s.a.s)'den duyduğunu nakletmişse o zaman haber-i vahid kategorisinde değerlendirilir. Bunun haricinde de o okuyuş normal bir açıklamadan öteye geçemez. Şirâzî (ö. 691/1292)'nin şartı ise, şâz kıraatini okuyan kişinin bizzat onu Kur'ân kıraati olarak nakletmiş olması gerekir. Aksi taktirde tefsir yorumundan öteye geçemez."⁴⁹

2.1.3. Mâlikî Mezhebi

Mâlikî bilginleri, şâz okuyuşu nakleden şahsın kendisinin Hz. Peygamber (s.a.s)'den aldığını söylemezse -görüş birliği ile- şâz kıraatle hareket edilmeyeceğini söylemişlerdir. Şayet şâz kıraati nakleden şahıs, onu Hz. Peygamber (s.a.s)'den bizzat aldığını aktarmışsa, bu sefer de mezhebin bilginleri içerisinde ihtilaflar söz konusu olmaktadır. Muhalefeti söz konusu olan bilginler içerisinde; en-Nemerî (ö. 463/1071), el-Bâcî (ö. 474/1081) ve el-Kurtubî (ö. 671/1273) gibi âlimler yer almaktadır. Bu âlimlere göre bu tür şâz kıraatler delil olarak alınır ve onlarla da amel edilir.⁵⁰

2.1.4. Hanbelî Mezhebi

Hanbelî bilginleri, şâz okuyuşların kanıt olarak değerlendirilebilmesi için senedinde kopukluk olmaksızın Hz. Peygamber (s.a.s)'den rivâyet edilmesini yeterli kabul etmişlerdir. Dolayısıyla Hz. Peygamber (s.a.s)'den rivâyet eden şahıs, o kıraati Kur'ân olarak ifade etmede muhayyer olmakla beraber senedi sahih olarak tesahup edilir. Bunun dışında, fukâhanın şartlarından birisi de râvî âdil ve güvenilir olmalıdır.⁵¹

⁴⁷ Ebû'l-Berakât Abdullah Neseî, *Keşfü'l-Esrâr Şerhü'l-Menâr* (Beyrut, 1986), 1/ 18,19.

⁴⁸ Önder, "Şâz Kıraatler ve İslam Hukuku Açısından Değeri", 190.

⁴⁹ Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhîl* (Kuveyt, 1992), 1/ 478.

⁵⁰ Önder, "Şâz Kıraatler ve İslam Hukuku Açısından Değeri", 190.

⁵¹ Muvaffaküddin ibn Kudâme, *Ravzatü'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir* (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 2002), 1/181.

2.2. Fıkıhta Delil Olarak Kabul Edilen Şâz Kiraat Örnekleri

1. *“Oruç sayılı günlerdir. Sizden kim hasta ya da hastalıkta bulunursa, tutamadığı günlerin adedince başka günlerde tutar.”*⁵² Âlimler ramazan orucunun kazası hususunda ihtilafa düşmüşlerdir. Çünkü Ubeyy b. Ka'b'ın şâz okuyuşunda مُتَتَابِعَاتٌ *ard arda* ilavesi bulunmaktadır.⁵³ Hz. Ali (ö. 40/ 661), Abdullah b. Ömer (ö 73/ 693), ez-Zahirî (ö. 270/884) ve İbn Hazm (ö. 456/1064) bu konu hakkında Ubeyy b. Ka'b gibi muhakeme edip Ramazan-ı şerif orucunun kazası konusunda *ard arda* tutulmasını şart koşmuşlardır.⁵⁴ Dört büyük mezheb'in imam-ları ve mezhebin diğer fukâhası bunun aksini düşünüp ramazan orucunun kazasının *ard arda* tutulmaması gerektiğini beyan etmişlerdir.⁵⁵

2. *“Her kim Beytullah'ı ziyaret eder veya umre yaparsa onları tavaf etmesinde kendisine bir günah yoktur.”*⁵⁶ Ayetini, Abdullah b. Mes'ud'un şâz okuyuşu يَطُوفُ fiilinin başına لَا ibaresini ilave ederek okumuştur. Yani bu kırâatin okuyuşuna göre Hanbelilere göre sa'y yapmak sünnettir. Mezhebin genel kabulüne göre yapılmadığı zaman kurban kesmek gerekir.⁵⁷ Şâfiî ve Mâlikî mezhebinin içtihadına göre sa'y rükündür. Bu iki mezhebin genel kanaatine göre sa'y yapmayan kişinin ertesi yıl haccını tekrar etmesi icab eder. Ebû Hanife'ye göre ise; Safa ve Merve arasında sa'y yapmanın hükmü, vacip olup yerine getirmeyenin kurban kesmesi icab eder.⁵⁸

3. *“Haccı ve umreyi Allah için eksiksiz yerine getirin.”*⁵⁹ Abdullah b. Mes'ud, İbn Ömer ve İbn Abbas (ö. 68/ 687) وَالْعُمْرَةَ وَالْحَجَّ lafzını وَالْعُمْرَةُ şeklinde dammeyle tilavet etmişlerdir. Bu bağlamda şâz okuyuşa göre Hânefililer ve Mâlikîler umrenin farz ya da vacip değil sünnet olduğu düşüncesini beyan etmişlerdir.⁶⁰ Fakat, Şâfiî ve Hanbeli bilginleri, buradaki umre ibadetinin farz olduğunu dile getirmişlerdir ki delilleri de İbn Mes'ud'un şâz okuyuşudur.⁶¹

4. *“Boşanmış kadınlar kendi kendilerine üç ay hali (Kûru) beklerler”*⁶² hükmüne göre âlimler كُرْوٍ lafzı ile iddette neyin kast edildiği hakkında görüş ayrılıkları yaşanmıştır. Mezhep bilgin-

⁵² el-Bakara 2/184.

⁵³ Önder, “Şâz Kırâatler ve İslam Hukuku Açısından Değeri”, 191.

⁵⁴ İbn Kudâme, *Ravzatü'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir*, 3/ 89.

⁵⁵ Muhammed İbnü'l-Ârabi, *Ahkâmü'l-Kur'an*, ts., 1/ 78,79.

⁵⁶ el-Bakara 2/158.

⁵⁷ Abdülalî. el-Mes'ûl, *el-Kırâatü's-Şâzze Davâbituha ve'l-İhticacu biha fi'l Fıkhi ve'l-Arabiyyeti* (Riyad: Daru'l ibnû'l-kayyim, 2008), 218.

⁵⁸ el-Mes'ûl, *el-Kırâatü's-Şâzze*, 217.

⁵⁹ el-Bakara 2/197.

⁶⁰ el-Mes'ûl, *el-Kırâatü's-Şâzze*, 220,221.

⁶¹ el-Mes'ûl, *el-Kırâatü's-Şâzze*, 222.

⁶² el-Bakara 2/228.

lerinin bazıları bu kelimeden temizlik, bazıları ise ay hali anlamını çıkarmışlardır.⁶³ “Hanefi ve Hanbelilerin umûmî görüşlerine göre, قُرْوٍ *kûru* kelimesiyle âyeti kerime de hayız kanı olduğu görüşü hakim olmuştur.”⁶⁴ Malikî ve Şâfiîlerin umumî görüşlerine göre ise قُرْوٍ *kûru* kelimesinden hasıl olan mananın temizlik olduğu kanaati hasıl olmuştur.⁶⁵ İmam Şâfiî’nin bu konudaki delili de İbn Ömer’in Hz. Muhammed (s.a.s)’den naklini yapmış olduğu şu şâz kıraattir: “*eşlerinizi boşayacağınız vakit, iddetlerinden önce boşayın.*”⁶⁶

5. حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى *Namazlara devam edin. Orta namaza devam edin.*⁶⁷ Hendek muharebesinde Hz. Ali tarafından nakledilen bir hadisi şerife göre Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle söylemiştir: “Onlar bizimle uğraşarak orta namazını yani ikindi namazını kılmamıza mâni oldular. Rabbim de onların evlerine ve kabirlerine ateşler salsın.”⁶⁸ İmam-ı Azam ve İmam Hanbel bu hadisi delil alarak orta namazdan kast edilenin ikindi namazı olduğunu beyan etmişlerdir.⁶⁹ İmam Şâfiî ve mezhebin bazı bilginleri ile Mâlikiler de öbür iki düşüncenin aksine orta namazdan kastın sabah namazı olduğunu söylemişlerdir. Onların da dayanağı Hz. Âişe (ö. 58/ 678) kanalıyla nakledilen şâz kıraat okuyuşudur ki Hz. Âişe’nin naklettiği okuyuşa göre, *orta namaza dolayısıyla ikindi namazına sebat gösterin* ibaresi geçmektedir. Bundan dolayı âyette zikredilen “ve” edatı ile ikindi namazını orta namazından ayırmıştır.”⁷⁰

6. وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتُ فَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا السُّدُسُ *Bir erkek yahut bir kız kardeşi varsa, her birine altıda bir düşer.*⁷¹ Buna göre, vefat eden kişinin ardında kalan kardeşlerinin ve bunların tek kalması durumunda altı da bir pay verilmesine hükmedilmiştir. Bu emrin ardından terekeden yani mirastan hangi kardeşin pay alacağı meselesi İslâm hukukçuları nezdinde tartışmalara sebep olmuştur. Başta Hanefi bilginleri olmak üzere, ekseriyet Ebî Vakkâs ve sahabenin büyüklerinden el-Ensâr lakaplı Ubeyy b. Ka’b’ın naklettiği ettiği şâz okuyuşa göre وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتُ ibaresine أَمْ veya مِنْ أَمْ ilavesi ile “*aynı anneden olan erkek ve kız kardeşler*” şeklindeki hükme varmışlardır.⁷²

⁶³ Önder, “Şâz Kırâatler ve İslam Hukuku Açısından Değeri”, 193.

⁶⁴ Ebû Bekr Alâuddin Kâsânî, *Bedâi’ü’s-Sanâi’ fî Tertîbî’s-Şerâi’i* (Beyrut, 1982), 3/ 194; Önder, “Şâz Kırâatler ve İslam Hukuku Açısından Değeri”, 193.

⁶⁵ Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *el-Ümm* (Beyrut, 1980), 5/ 225,226; Önder, “Şâz Kırâatler ve İslam Hukuku Açısından Değeri”, 194.

⁶⁶ en-Nesâî, *es-Sünen* bi Şerhi’s-Suyutî el-Kütübü’s-Sitte ve Şürûhuha (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), *Talâk*, 1,2.

⁶⁷ el-Bakara 2/238.

⁶⁸ el-Buhârî, el-Câmiu’s-Sahîh, *Cihâd*, 98; Ahmed b. Muhammed İbn Hanbel, *Müsnedü’l-İmâm b. Hanbel* (Kâhire: Daru’l-Hadîs, 1416), 2/ 139.

⁶⁹ Ebû Muhammed Muvafakaddin Abdullah b. Ahmed b. Muhammed İbn Kudâme, *el-Mûğni* (Kahire: Mektebü’l-Kahire, 1968), 1/ 207,208.

⁷⁰ el-Mes’ûl, *el-Kırâatü’s-Şâzze*, 201,202.

⁷¹ en-Nisâ 4/12.

⁷² İbn Kudâme, *el-Mûğni*, 6/ 269.

7. حَرِّمْتُ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتَكُمْ وَبَنَاتَكُمْ وَأَخَوَاتَكُمْ وَعَمَّاتُكُم وَخَالَاتُكُم وَبَنَاتِ الْأَخِ وَبَنَاتِ الْأُخْتِ
وَأُمَّهَاتُكُمُ اللَّيْلِ وَأَرْضَعْنَكُمْ وَأَخَوَاتُكُم مِّنَ الرِّضَاعَةِ وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ وَرَبَّائِكُمُ اللَّيْلِي فِي حُجُورِكُم مِّنْ
أُمَّهَاتِكُمُ اللَّيْلِ أَرْضَعْنَكُمْ وَأَخَوَاتُكُم مِّنَ الرِّضَاعَةِ وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ وَأَخَوَاتُكُم مِّنَ الرِّضَاعَةِ وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ
نِسَائِكُمُ اللَّيْلِ دَخَلْتُم بِهِنَّ

Anneleriniz, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, erkek kardeşin kızları, kız kardeşin kızları, sizi emziren anneleriniz, sütbacılarınız, eşlerinizin anneleri, kendileriyle birleştirdiğiniz eşlerinizden olup evlerinizde bulunan üvey kızlarınız size haram kılındı."⁷³

Süt emme miktarı hakkında fakihler görüş ayrılığına düşüp naslardan hüküm çıkarmışlardır. Şafiî ve Hanbeli içtihadına göre sütün emmedeki haramlık miktarı beş veya üstü emme miktarlarıdır. Bu mezheplerin dayanağı Hz. Âişe'den nakledilen şâz haberde geçen şudur: "Kur'ân olarak indirilenler içerisinde haramlık ölçüsü on defa emme mevcuttu. Fakat bu beş defa emme ölçüsüyle nesh edildi."⁷⁴

Hanefi ve Mâlikî mezhebinin görüşlerine göre ise, diğerlerinin tersine hiçbir miktar belirtmemişlerdir. Onların görüşüne göre miktar ne kadar olursa olsun asıl olan o çocuğun o sütü emmesidir. Delilleri ise, âyeti kerimede zikredilen "*size haram kılınanlar arasında sizi emziren süt anneleriniz ve süt kız kardeşlerinizdir*" hükmüdür.⁷⁵

8. *Hırsızlık eden erkek ve kadının, yaptıklarına karşılık bir ceza ve Allah'tan bir ibret olmak üzere ellerini kesin. Allah izzet ve hikmet sahibidir.*⁷⁶ Ayette geçen hükme göre hırsızlık yapan kişinin cezası açık bir şekilde el kesme cezasıdır. Ama kesilecek elin sağ mı sol mu olduğu açık bir şekilde belirtilmemiştir. Âlimlerin çoğunluğuna göre, -ki bunların başında Hanbeli ve Hanefiler gelmektedir- hırsızlık yapan şahsın sağ elinin kesilmesi yönünde açık bir hüküm ile görüş belirtmişlerdir. Delilleri ise İbn Mes'ud'un şaz kıraatinde geçen, *hırsızlık yapan şahsın sağ elini kesin* beyanıdır.⁷⁷

9. *فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ* “*Buna imkân bulamayan kişi ise üç gün oruç tutmalıdır.*”⁷⁸ Yemin kefareti orucunun ard arda tutulup tutulmayacağı meselesi ramazan-ı şerifin orucu kazasındaki benzer durumu gibi âlimler bu meselede de görüş ayrılıkları yaşamışlardır. Bu bağlamda Şâfiî mezhebinin ekseriyeti ile Mâlikîlerin görüşüne binaen yemin kefareti orucunu *ard arda* tutmak şart olmasa da onu ard arda tutmak daha iyidir görüşü hakimdir ki şart görülmemesinin sebebi ise şâz kıraatin Kur’ân’dan sayılmamasıdır.⁷⁹ Hanefi, Hanbelî ve Şâfiî âlimlerinin belli bazı kesimi, “İbn Mes’ud’un şâz kıra-

⁷³ en-Nisâ 4/23.

⁷⁴ el-Mes'ûl, *el-Kirâatü's-Şâzze*, 200.

⁷⁵ Kâsânî, *Bedâi'u's-Senâi*, 4/ 8.

⁷⁶ el-Maide 5/38.

⁷⁷ el-Mes'ûl, *el-Kirâatü's-Şâzze*, 224,225.

⁷⁸ el-Maide 5/89.

⁷⁹ İbnü'l-Ârabi, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/ 655.

atini delil göstererek yemin kefareti orucunun *peş peşe* tutulması vaciptir” düşüncesini ön planda tutmuşlardır.⁸⁰

10. *“Veya bir köle azat etmek”*⁸¹ hükmünü, başta Şâfiî uleması olmak üzere şâz kırâatte *مُؤْمِنَةً* ilave bir lafız olması sebebiyle azat edilecek kölenin mü’min olmasını şart koşmuşlardır.⁸²

11. *“Hemen Allah’ı anmaya koşun ve alışverişi bırakın.”*⁸³ Hükmüne binaen *فَاسْعَوْا* fiilinin yerine şâz olan *فَامْضُوا* kelimesini okuyarak Hz. Ömer, İbn Mes’ud ve İbn Abbas’a dayandırmaktadırlar. Bu mana itibariyle namaza acele yürümek, koşmak gerekli olmadığına şâz kıraat açıklık getirmektedir.⁸⁴

Sonuç

Kıraat âlimleri, mütevâtir okuyuşun kriterlerini belirleyip bu okuyuşları kabul görmeyen diğer okuyuşlardan ayırt edici kriterler vasıtasıyla ayırmışlardır. İslâm âlemi, sahih bir şekilde kendilerine intikal eden bu kıraatleri, Hz. Peygamber (s.a.s)den sahih senetlerle sabit olduklarından ötürü onları Kur’an olarak tesahup etmişlerdir. Bu bağlamda İslâm uleması, kıraatlerin korunması adına kriterleri esas alarak birçok kitap tedvin etmişlerdir.

Âlimler tarafından kıraatler; sahihin alt başlığı ile mütevâtir ve meşhûr, Merdûdûn alt başlığı ile de şâz kıraat olarak üç kategoride incelenmiştir. Mütevâtir ve meşhûr kıraatler, âlimlerin çoğunluğu tarafından üç sahih şartı ihtiva ettiği için aynı seviyede kabul görmüştür. Şâz kıraatler ise; söz konusu olan üç şartın hepsini ya da bir bölümünü eksik ihtiva ettiği için âhâd haber seviyesinde kabul görmüştür. Dolayısıyla şâz kıraatlerin hepsi de aynı derece de olmadığı ve kendi içerisinde de derecelerinin olduğu sonucu elde edilmiştir. Şâz kelimesinin ıstılâhî manası ortak bir anlam vermediği ve her asırda yeniden gündeme geldiği çalışma sonucu elde edilmiştir. Konumuzun başlığı olan şâz kıraatlerin fıkha etkisi aşağıda örnek âyetlerden elde edilen sonuçları verilmiştir.

Ramazan orucunun kazasının peş peşe mi aralıklarla da mı tutulması konusu başta dört büyük mezhep imamı olmak üzere âlimlerin gündemini meşgul etmiştir. Önde gelen sahabenin şâz okuyuşlarına göre peş peşe tutulması gerektiği fakat mezhep imamlarının içtihadına göre ise aralıklarla da tutulacağı sonucu çalışmamızca elde edilmiştir.

⁸⁰ İbn Kudâme, *el-Mûğni*, 9/ 556,557.

⁸¹ el-Maide 5/89.

⁸² Muhammed Sâlim Muhaysin, *el-Kirâatu ve Âsaruhâ fi’l-Arabiyye* (Kahire: Mektebetu Kulliyat, 1984), 1/ 37.

⁸³ el-Cum’a 62/9.

⁸⁴ el-Mes’ûl, *el-Kirâatü’ş-Şâzze*, 218,219.

İslâm'ın beş şartından biri olan ve hem mal hem de bedenle ifa edilen hac gerek sa'y gerek umrenin durumu ihtilaflara neden olmuştur. Safa ve Merve tepeleri arasında yedi defa gidip gelmeyi ifade eden sa'y, müçtehidler arasında görüş ayrılıklarına neden olmuştur. Hanbelî âlimlerine göre sünnet, Şâfiî ve Mâlikîlere göre rükün olup yapılmadığı zaman bir sonraki yıl haccını tekrarlaması gerekirken, Hanefîlere göre ise vacip olup yapılmadığı takdirde kurban kesmek gerekir demişlerdir. Yine aynı şekilde İbn Mes'ud'un şâz kıraatini baz alarak Hanefîler ve Mâlikîler umre için sünnet, Şâfiî ve Hanbelîler de farz olduğuna hükmettikleri sonucuna ulaşmışlardır.

Boşanmış kadınların iddeti hakkında âyetin olduğu fakat tekrar evlenebilmeleri için iddetten neyin kast edildiği ihtilaflıdır. Buna göre Hanefî ve Hanbelî âlimleri iddetten kasıt aybaşı, Hz. Ömer'in şâz kıraatine binaen Şâfiî ve Mâlikî âlimleri de iddetten kasıt temizlik manası olduğu kanaatine varmışlardır. Mirâs konusunda ölen kişinin kardeşlerinin durumu hakkında yine şâz kıraatin okuyuşu etkili olmuştur. Miras, âyete göre ölen kişinin erkek ve kız kardeşleri arasında altı da bir pay alacağını fakat hangi tür kardeşin bu payı alacağını söylenmemiştir. Şâz okuyuşa göre aynı anneden olan kardeşlerin bu paydan faydalanacağı çıkarımı yapılmıştır.

Şâz kıraatler namaz konusuna da dahil olmuştur. Ayette geçen orta namaz ile hangi namazın kast edildiği âlimler tarafından tartışmalara neden olmuştur. Hanefî ve Hanbelî âlimleri hadisten destekle ikinci namazı olduğu diğer mezhepler de Hz. Âişe'nin şâz okuyuşuna binaen orta namazın ikinci namazı olmadığını söylemişlerdir. İkinci namazı dışında Cuma namazının bir fiilinde de ihtilaflar yaşanmıştır. Hz. Ömer ve İbn Mes'ud'un şâz okuyuşuna göre Cuma namazına koşmanın gerekli olmadığı sonucu elde edilmiştir.

Çocuğun süt emme miktarı hakkında âlimler ihtilaf etmişlerdir. Hanefî ve Mâlikî mezhebi âyete dayanarak herhangi bir miktar belirtmeden ne kadar içilirse içilsin o çocuk süt emmiştir sayılır. Şâfiî ve Hanbelî mezhebi ise Hz. Âişe'nin şâz kıraatini delil göstererek süt emme miktarının beş veya daha fazla olduğunu beyan etmişlerdir. Hırsızlık yapan kişinin elinin kesileceği hükmü konusunda görüş ayrılıklarının olmadığı fakat hangi elin kesileceği hakkında ihtilaf eden âlimlerin sağ mı sol mu kesilmesi gerektiği hakkında farklı görüşler beyan edilmiştir. Âlimlerin çoğunluğu İbn Mes'ud'un şâz kıraatini delil göstererek sağ elinin kesilmesi gerektiğine hükmetmişlerdir.

Aynı âyet içerisinde geçen yemin kefaretinin orucu ve azat edilecek kölenin inancı hakkında ihtilaflar yaşanmıştır. Hanefî, Hanbelî ve Şâfiî'lerin bir kısmına göre üç gün olan yemin kefaretinin orucunu İbn Mes'ud'un şâz kıraatini baz alarak peş peşe tutmak vaciptir hükmüne varmışlardır. Diğer âlimlere göre ise bu orucu peş peşe tutmak şart olmayıp peş peşe tutulmasını da ayrıca uygun görmüşlerdir. Yemin kefaretinde köle azadı hakkında Şâfiî

ulemâsı esas olmak üzere birçok âlim şâz kiraatte geçen *müminetin* ilavesine binaen azat edilecek kölenin mü'min olmasını uygun görmüşler sonucu çalışmamızda elde edilmiştir.

Sonuç olarak şâz kiraatler; âlimlerin ekseriyeti cihetince şer'i hükümlerin çıkarılması durumu, fıkıhî problemlere tesiri, katkısı ve yorumlara sağladığı îzah ile İslâmî ilimlerde sahip olduğu değeri çalışmamızda irdelenmiş ve örneklerle îcab eden cevaplar temin edilmiştir. Bu cevaplar doğrultusunda şâz kiraatler, mübhem ve tartışmalı âyetlerin araştırılması hususunda, kararı lüzumlu âyetlerin ve fıkıhî problemlerin beyanında İslâm ulemasının kabul etmiş olduğu bir ilim konumundadır. Bu bağlamda şâz kiraatler, bazı durumlarda sahih okuyuşları sonuçlandırıcı olup Arap dil ulemasının da müracaat ettiği bir ilim olma özelliğinin sonuçları çalışmamız neticesinde elde edilmiştir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Cilt 3. Kahire: Dârü'l-Maârif, 1956.
- Akdemir, Mustafa Atilla. *Kiraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metotları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Altıkulaç, Tayyar. "Bezzî". İstanbul Diyanet Ansiklopedisi 6 (1992), 114-115. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bezzi>
- Birişik, Abdulhamit. *Kiraat İlmi ve Tarihi*. Bursa: Emin Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim. *el-Câmiu's-Sahîh el-Kütübü's-Sitte ve Şürûhuha*. Cilt 20. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Çakıcı, İrfan. *Şâz Kiraatler ve Tefsire Etkisi*. Konya: Gece Yayınları, 2018.
- Çetin, Abdurrahman. *Kiraatlerin Tefsire Etkisi*. İstanbul: Ensar Neşriyat Yayınları, 2020.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'ân-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kiraatler*. İstanbul: Ensar Neşriyat Yayınları, 2013.
- Dağ, Mehmet. "Kiraat İlminde Şâz Kavramı". Marife Yayınları 2 (Güz 2007), 57-110. <http://marife.org.tr/download/article-file/827223>
- Dağ, Mehmet. *Geleneksel Kiraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul: İsam Yayınları, 2011.
- Dimyâtî el-Bennâ, Ahmed b. Muhammed. *İthafu fudalâi'l-beşer bi'l-Kiraati'l-erbaate aşer*. thk. Şabân Muhammed İsmail. Cilt 2. Beyrut: A'lemu'l-Kutub, 2006.
- el-Kâdî, Abdülfettâh. *el-Kiraatü's-şâzze ve tevcihühâ min luğati'l-Arab*. Kahire: Dârü's-Selâm, 2004.
- Ebû Şâme, Şihâbüddîn Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim el-Makdisî. *el-Mürşidü'l-Vecîz*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- en-Nesâî. *es-Sünen bi Şerhi's-Suyutî el-Kütübü's-Sitte ve Şürûhuha*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- es-Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr. *el-İtkan fi ulumi'l-Kur'ân*. thk. Mustafa Dib Buğra. Şam: Daru İbn Kesir, 1987.
- eş-Şâfiî, Muhammed b. İdris. *el-Ümm*. Beyrut, 1980.
- ez-Zehabî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-. *Ma'rifetül'l-Kurrâ'i'l-kibâr âle't-tabakât ve a'sâr*. 4 Cilt. İstanbul: TDV İSAM Yayınları, 1995.

- ez-Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyer-i A'lamî'n-Nübela*. thk. Şu'ayb el-Arnâvût. Cilt 20. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1996.
- ez-Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-. *el-Bahru'l-Muhîr*. Kuveyt, 1992.
- Hamid Muhammed, İdris. *el-Kiraatü's-Şâzze Âhkâmûhâ ve Âsâruhâ*. Riyad, 2003.
- İbn Cinnî, Ebû'l Feth Osman. *el-Muhteseb fî tebyîni vucûhi Şevâzzi'l-Kirâati ve'l-izâhi min-hâ*. thk. Ali en-Necdi Nasîf. 3 Cilt. İstanbul: Sezgin Neşriyat, 1986.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvafakaddin Abdullah b. Ahmed b. Muhammed. *El-Mûğni*. Kahire: Mektebü'l-Kahire, 1968.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvafakaddin Abdullah b. Ahmed b. Muhammed. *Ravzatü'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir*. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 2002.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim. *Lisânü'l-Arab*. Cilt 20. Beyrut: Dâru's-S'ad, 2010.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekir. *Kitâbü's-Seb'a fî'l-Kirâat*. Kahire: Dârü'l-Maârif, 1972.
- İbn'ül-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fî'l-Kiraati'l-Aşr*, 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005.
- İbn'ül-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed. *Gâyetü'n-Nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*. thk. G. Bergstraesser. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1980.
- İbn'ül-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed. *Müncidü'l-Mükriîn ve Mürşidü't-Tâlibîn*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1978.
- İbnü'l-Ârabi, Muhammed. *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Ali Muhammed el-Becâvi. ts.
- Karaçam, İsmail. *Kur'ân Tilavetinin Esasları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2018.
- Kur-ân-ı Kerim Meâli çev. Halil Altuntaş- Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Mekkî b. Ebî Talib, el-Kaysî. *el-İbâne 'an me'âni'l-kirâat*. Şam: Dârü'l-Me'mûn li't-Türâs, 1979.
- Mertoğlu, Mehmet Suat. "Yezîdî", İstanbul Diyanet Ansiklopedisi 43 (2013), 523-524. <https://islamansiklopedisi.org.tr/yezidi-yahya-b-mubarek>
- Mes'ul Abdül-Alî. *el-Kirâatü's-Şâzze Davâbituha ve'l-İhticacu biha fî'l Fıkhi ve'l-Arabiyyeti*. Riyad: Daru'l ibnû'l-kayyim, 2008.
- Muhaysin, Muhammed Sâlim. *el-Kirâatu ve Âsaruhâ fî'l-Arabiyye*. Kahire: Mektebetu Kulliyat, 1984.
- Nesefî, Ebû'l-Berakât Abdullah. *Keşfü'l-Esrâr Şerhü'l-Menâr*. Beyrut, 1986.
- Önder, Muharrem. "Şâz Kiraatlar ve İslâm Hukuku Açısından Değeri". *İ.H.A.D* 13 (2009), 163-194.
- Savas Abdullah, *Mekânetu'l-İhticâc Fî 'İlmu'l-Kiraat*. Beyrut: Mektebetu'l-Dâru'l-Fecr 2023.
- Sawas, Abdullah- Hawre Salım, Salih. "İthâfu 'İrabi 'Esmâi Fî Kiraatî 'Ubeyd b. 'Emir ve İbn Kesîr", Batman Akademisi 2 (Ocak, 2025), 271-292. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/batmanakademi/issue/89182/1570339>
- Subhi es-Sâlih. *Mebahis fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Darü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1977.
- Taberî, Muhammed b. İbn Cerir. *Camîu'l Beyan a'n Te'vili Ayi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Beyrut: Daru'l-İhya, ts.
- Uludağ, Süleyman. "Hasan-ı Basrî", İstanbul Diyanet Ansiklopedisi 16 (1997), 291-293. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hasan-i-basri>
- Ünal, Mehmet. *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü*. İstanbul: Hacıveysza-de İlim ve Kültür Vakfı, 2019.